

İSLAM DÜNYASINDA GERİ KALMIŞLIK SORUNU VE FUAT SEZGİN'İN KONUYA İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

Zahir KIZMAZ¹

Geliş: 31.10.2019 / Kabul: 17.12.2019

DOI: 10.29029/busbed.640930

Öz

Bu çalışmada Müslüman toplumların geri kalmışlık sorununa odaklanılacaktır. Burada, ilkin Müslüman toplumların geri kalmasında etkili olduğu varsayılan nedenler konusunda ileri sürülen bazı görüşler ve akabinde Fuat Sezgin'in konuya ilişkin düşünceleri ele alınacaktır. Çalışmanın amacı, Fuat Sezgin'in İslam dünyasının gerileme konusuna bakış açısını diğer görüşler ile birlikte analiz etmektir. Çok sayıda sosyal bilimci İslam dünyasının geri kalmışlık sorunsalını iç ve dış faktörlerin birlikteliği çerçevesinde ele alırken, Fuat Sezgin daha çok dış unsurların sonucu olarak görme eğilimindedir. İslam dünyasının geri kalmışlığı ağırlıklı olarak; batı dünyasındaki Rönesans, reform, coğrafi keşifler ve endüstriyel devrimin gelişimi, İslam dünyasının batıdaki gelişmeleri takip edememesi, batının sömürgecilik faaliyetleri, dinsel düşünce yapısında ve kurumlarında meydana gelen değişimler, Haçlı seferleri, Moğol istilasının etkileri, yeni ticaret yollarının bulunması ve İslam dünyasındaki siyasi istikrarsızlık gibi unsurlar üzerinden analiz edilmektedir. Fuat Sezgin de İslam dünyasındaki gerilemenin nedenleri olarak daha çok Haçlı seferleri, Moğol saldırısı, batıdaki bazı coğrafi keşifler ve İspanya'da Müslüman varlığının zayıflaması faktörlerini belirtmiştir. Sezgin'in diğer önemli bir saptaması da gerilemenin nedeninin din olgusu ile açıklanamayacağı gerçeğidir.

Anahtar Kelimeler: Fuat Sezgin, İslam Dünyası, Geri Kalmışlık.

¹ Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, zahirkizmaz@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/> ORCID: 0000-0001-7686-4751.

THE BACKWARDNESS PROBLEM OF ISLAMIC WORLD AND FUAT SEZGİN'S OPINION ON THE SUBJECT

Abstract

This study will focus on the problem of backwardness in Muslim societies. First of all, some approaches mentioned about the reasons of backwardness in Muslim societies and Fuat Sezgin's opinions on the subject will be discussed. The aim of the study is to analyze Fuat Sezgin's opinion about the backwardness in conjunction with other opinions. While many researchers have addressed the problem of backwardness in the Islamic world within the framework of the combination of internal and external factors, Fuat Sezgin tends to see it as the result of external factors. The backwardness of the Islamic world is generally attributed to the reasons such as renaissance in the western world, reform, geographical discoveries and industrial revolutions, the inability of the Islamic world to follow the developments in the west, colonial activities of the west, changes in religious thought and institutions, Crusades, effects of Mongolian invasion, new trade routes and political instability in the Islamic world. Fuat Sezgin stated that the reasons for the recession in the Islamic world were the Crusades, the Mongol attack, some geographical discoveries in the west and the weakening of the Muslim presence in Spain.

Keywords: *Fuat Sezgin, Islamic World, Backwardness.*

Giriş

Son bir buçuk yüzyıldır İslam dünyasında yanıtı aranan ve tartışılan konuların başında hiç kuşkusuz Müslüman toplumların geri kalmışlığı ve gelişmemişliği sorunu gelmektedir. Bu sorun neredeyse düşünce hayatımıza uzun bir zamandan beri yön vermektedir. Ne yazık ki bu husus, önemsiz görülecek veya görmezlikten gelinecek türden basit bir sorun da değildir. Çünkü İslam toplumlarının teknolojik, bilimsel, sosyal, siyasal ve ekonomik alanlarda gelişmemişliği veya az gelişmişliğine ilişkin sorun günümüzde de tartışılmaya devam etmektedir.

Segal (2015: 174) İslam dünyasının özellikle 10. ve 13. yüzyılda (900-1200 yılları arasında) bilimsel ve teknolojik alanlarda ciddi gelişmeler kaydettiğini ve bu nedenle ilgili dönemin İslam dünyası için altın çağ olarak tanımlandığını belirtmektedir. Bu yıllar arasında özellikle tıp, tarım, matematik, botanik, kimya ve astronomi gibi alanlarda ciddi gelişmeler kaydeden İslam medeniyetinin sonraki dönemlerde uzun sürecek büyük bir düşüş dönemine

girdiği bilinen bir gerçektir. Aynı şekilde 19. yüzyılda İslam dünyasının yeniden toparlanmak için çabaladığı ancak bu çabaların başarılı olmadığı ve dahası 20. ve 21. yüzyılın büyük bir hayal kırıklığı ile sonuçlandığı belirtilmektedir. Oysaki Hıristiyan dünyasındaki bilimsel ve teknolojik gelişmelerin, İslam dünyası ile mukayesesi kabul edilmeyecek düzeyde geri bir pozisyonda olduğu konunun uzmanları tarafından dile getirilmektedir. Bir anlamda, belli bir dönemde İslam dünyasının bilim ve teknoloji alanında zirve yaptığı belirgin bir şekilde ifade edilmektedir.

Günümüzde de genel olarak üçüncü dünya ülkeleri ve özelde de Müslüman toplumlar, gelişmiş batı ülkeleri ile karşılaştırıldıklarında ekonomik başta olmak üzere teknolojik, bilimsel ve endüstriyel alanlarda oldukça geri bir pozisyonda oldukları gözlemlenmektedir. Osmanlı Devletinin 16. yüzyıl ortalarında Viyana'daki yenilgisinin ardından batıdaki ilerleyişinin durması ile başlayan sürecin, 19. yüzyıla gelindiğinde Müslüman coğrafyanın önemli bir bölümünün batılı devletlerinin sömürmesine dönüşmesiyle sonuçlanmıştır. Özellikle 16. yüzyıldan sonra Marshall G.S. Hodgson'un belirttiği şekliyle batı dünyasında teknik rasyonelliğin gelişmesi ve burjuvazi olarak nitelendirilen sınıfın yükselmesi batıyı hegemonik bir güç haline getirmiştir. Batı ülkelerinde bu iki gelişme ile bağlantılı olarak gelişen endüstriyel kapitalizminin gerek hammadde ihtiyacının karşılanması gerek yeni pazarların yaratılması gerekse de işgücü talebinin karşılanması için 18. yüzyılda batı dışı coğrafyanın sömürgeleştirilmesi faaliyetine girişilmiştir (Anzavur, 2002: 285-286). Bu nedenle batı ülkelerinde endüstriyel gelişmenin temelinde itici güç olarak rasyonel bir kapitalist kültür ile burjuva sınıfının varlığı inkâr edilemez.

Batının İslam toplumları karşısında elde ettiği ekonomik ve teknolojik üstünlüğü ne zaman gerçekleştirdiği konusunda görüş farklılıkları bulunmaktadır. Kimi tarihçiler İslam dünyasında gerilemenin tarihi konusunda 13. yüzyılı, kimileri de 16. yüzyılın başlarını başlangıç noktası olarak almaktadır. Muhtemelen bu farklılığın, İslam dünyasının geniş bir coğrafyaya sahip olması ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Çünkü İslam coğrafyasında bazı bölgelerdeki gerilemeye karşın bazı bölgelerde de bilimsel ve teknolojik faaliyetler devam etmiştir. Ancak 18. yüzyıla gelindiğinde Hodgson'un ifadesi ile artık İslam dünyası bilimsel ilerleme alanında tam bir çöküşü yaşamıştır (Segal, 2015: 175).

Müslüman toplumlarının özellikle 10. ile 15. yüzyıl arasında batıdan daha ileri bir düzeyde olduğu (şehir kurma, ticaret yapma, tarım yapma, adil dağıtım, üretim, serbest piyasa v.b) batının, İslam toplumları karşısında teknolojik ve ekonomik üstünlüğü ele geçirmesinin, 17. yüzyıldan sonra gerçekleştiği belirtilmektedir. İslam dünyasının özellikle 13. yüzyılda bilim ve üretkenlikte

zirve dönemini yaşadığı ve özellikle Osmanlı toplumunda, en azından 16. yüzyılın sonlarına kadar yüksek oranda ticaret ve teşebbüs zihniyetinin egemen olduğu bir gerçektir. 16. yüzyılda yaşanan güç dönüşümleri sürecinde İslam dünyası durağanlaşmış ve bu coğrafyanın önemli bir kısmı, 19. yüzyıla gelindiğinde de batının sömürgesi haline gelmiştir (bkz. Kurt, 2008: 37- 39).

Batı ülkeleri gerçekleştirdikleri teknolojik, bilimsel ve endüstriyel gelişmeler sayesinde diğer ülkeler üzerinde egemen olmuş ve bu ülkeleri kendilerine bağımlı hale getirmiştir. Bu gelişme, aslında İslam toplumlarının geri kalmışlığını da önemli ölçüde açıklamaktadır. Bir anlamda batının yükselişi karşısında İslam dünyası bir varlık gösteremeyerek batı karşısında pasif ve bağımlı bir konuma düşmüştür. Batının emperyalist bir dünya sistemi olarak diğer ülkeleri sömürgeleştirmeye çalışması, yer altı ve yerüstü kaynaklarını talan etmesi, engelleyici politikalar sayesinde gelişmelerini önlemeye çalışması bu ülkelerin geri kalmışlıklarını daha da arttırmıştır.

İslam toplumlarında bilim ve teknolojinin gelişkin olduğu dönemlerde öne çıkan özelliklerin-başında; dini serbestlikle sağlanmış olan özgür fikir ortamının varlığı gelmektedir. Teknolojik ve düşünsel faaliyetlerin serpilip gelişmesinde bu ortamın son derece etkili olduğu belirtilmektedir. Aynı zamanda bu özgür ortamın, gayri Müslüm nüfusta/tebaanda da entelektüel bir gelişmenin sağlanmasına katkı sağladığı bir gerçektir. 13. yüzyıla gelindiğinde, İslam dünyasının bilim ve teknoloji alanında bir durgunluk dönemine girmeye başladığı, buna karşın Avrupa coğrafyasının da gelişme/ilerleme kaydetme sürecine girdiği ileri sürülmüştür (Segal, 2015: 175).

Bu çalışma, İslam dünyasının 16. yüzyıldan sonraki süreçte yaşadığı gerileme sorununa odaklanmaktadır. Çalışma kapsamında konuya ilişkin yaklaşımlar ele alınmıştır. Burada özellikle Fuat Sezgin'in görüşleri üzerinde daha ağırlıklı olarak durulmuştur. Çalışma günümüzdeki İslam dünyasının geri kalmışlığını ele almamaktadır. Fuat Sezgin'in çalışmaları ağırlıklı olarak İslam medeniyeti tarihi alanında olması nedeniyle kıyaslama yapabilmek açısından İslam toplumunun gerilemeye başladığı dönem çalışma kapsamına alınmıştır.

I. İslam Toplumlarının Geri Kalmışlık/Gerileme Sorununa İlişkin Görüşler

Segal (2015: 172-180), İslam dünyasının geri kalmışlığını (2. Dünya savaşına kadar olan dönem için) çok sayıda faktörle açıklamaktadır. Bu faktörler şu şekilde belirtilebilir:

1. İslam dünyasının, Avrupa'da meydana gelen değişim ve gelişmeleri takip etmedeki başarısızlığı,

2. İslam dünyasının batı emperyalizmine maruz kalması,
3. Batıdaki teknolojik gelişmelerin hazır bir şekilde alınması,
4. Moğol ve merkezi Asya'dan gelen baskıcı ve yağmacı unsurlar,
5. Politik durumun stabil olmaması,
6. Dini toleransın yerini dini taassuba bırakması,
7. Avrupalılar tarafından yeni ticaret rotalarının bulunması,
8. Avrupa'da girişimci yeni bir tüccar sınıfın doğuşu.

Segal'a göre Avrupa coğrafyasında bilimsel ve teknolojik gelişmeler büyük bir hızla gelişirken İslam dünyası bu gelişmelerden bihaber kalmıştır. Özellikle Batı dünyasında Rönesans, reform ve aydınlanma düşüncesinin gelişimi ve endüstriyel devrimin yarattığı değişim ile birlikte bilim ve teknoloji alanında yeni bir dönem başlarken, İslam dünyası bu gelişmelerden habersiz bir şekilde kendi iç sorunları ile cebelleştiği belirtilmektedir. Sadece Müslüman ülkelerde yaşayan gayri Müslim nüfus (Ermeni, Rum, Yahudi) bu gelişmelerden haberdar olmuş ve bu gelişmeleri izleyerek yaşadıkları ülkelerde ayrıcalıklı bir pozisyon (özellikle tıp, çeviri ve devlet görevlerinde) elde etmişlerdir Segal'ın batı dünyasındaki gelişmelere ilişkin belirttiği diğer bir husus da, İslam dünyasının batı emperyalizmine veya hegemonyasına maruz kalmasıdır. Modern Avrupa'da endüstriyel devriminin gelişimi batının yeni pazarlara, kolay ulaşılabilir hammaddeye ve ucuz işgücüne ihtiyaç duymasına yol açmış, bu da geniş bir coğrafyanın kolonileştirilmesi ile sonuçlanmıştır. İslam dünyasının batıda gelişen bilimsel ve teknolojik gelişmelerin hegemonyası altına girmesi de geri kalışın veya gerilemenin önemli bir nedeni olarak görülmektedir. Napolyon'un Mısır'ı işgali esnasında bazı bilim adamları ve entelektüelleri Mısır'a getirerek, batının üstünlüğünün temellerini atan bir dönemi başlatması buna örnek olarak verilebilir. Sonraki dönemlerde bu gelişmelerden etkilenen yöneticiler, örneğin Mehmet Ali paşa gibi, ülkenin gelişmesi için Avrupa ülkelerinden mühendisler getirmiş ve Avrupa'ya batının tahsilini almak için öğrenci göndermişlerdir. Ancak bu çabalar da, İslam dünyasının gelişmesini sağlayamamıştır. Batı teknolojisinin İslam dünyasında kök salması da konuya ilişkin belirtilen önemli bir husustur. Özellikle tıp (kolera, dizanteri ve malarya gibi bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmek için kullanılan ilaç ve teknolojiler) ve ulaşım alanındaki gelişmelerin (tren, telgraf, otomobil, telefon vb.) İslam coğrafyasındaki kullanımının yaygınlaşmasının, batının İslam dünyasında teknolojik bir hegemonya kurmasına ve batı emperyalizminin gelişimine katkı sunduğu ileri

sürülmüştür. Aynı şekilde batı tarafından elde edilen bu hazır gelişmelere kolay yoldan sahip olmak İslam ülkelerinde bir rehavet yaratmış ve batının üstünlüğünün Müslüman toplumlarda daha da perçinleşmesine yol açmıştır. Bir anlamda İslam dünyasındaki yöneticiler, teknoloji üretmek yerine bu teknolojileri satın almak suretiyle modernleşebileceğini varsaymışlardır. Oysaki teknolojik gelişmelerin arka planında yatan temel faktör, batı dünyasında ortaya çıkan bilimsel düşünce ve bilime bakış açısındaki metodolojik yaklaşımdır. Teknolojik ürünlerin nasıl üretildiği ve nasıl bir süreç izlendiği hususu Müslüman dünya için bir muamma olarak kalmıştır. Yeni ticaret yollarının bulunması da, batı dünyasının İslam dünyası karşısında öne geçmesini sağlamıştır. Batı dünyasında endüstriyel bir sınıfın doğuşuna karşılık İslam toplumlarında böyle bir sınıfın ortaya çıkmaması da, geri kalma veya gelişememe nedeni olarak belirtilmektedir. Gerilemenin nedeni olarak belirtilen diğer bir unsur da, Moğol ve merkezi Asya'dan gelen baskıcı ve yağmacı unsurların varlığıdır. Kimi sosyal bilimciler, İslam dünyasının gelişkin pozisyondan gerileme pozisyona düşüşünü, haçlı seferleri ve Moğol saldırılarının etkisiyle açıklamaktadırlar. İslam dünyasında politik durumun giderek istikrarsız bir hal almaya başlaması ve dini taassubun gelişmesi de gerilemenin nedenleri olarak burada zikredilebilir (Segal, 2015: 174-179).

Kurt (2008: 47-68) ise, İslam dünyasında gerilemenin sebeplerini dış ve iç etmenler başlığı altında ele almaktadır:

A. Dış Etmenler

1. Batının Yükselişi: Batı medeniyetinin gelişiminde coğrafik keşiflerin, Rönesans ve reform hareketlerinin, demokrasi, çoğulculuk, hukuk devletinin gelişiminin, verimlilik ve etkinlik yaklaşımının önemsenmesi gibi gelişmelerin ve bu dönemde izlenen iktisat politikalarının (merkantilizm, müdahaleci kapitalizm batıda sermaye birikimine yol açması v.b.) etkili olduğu ileri sürülmektedir.

2. Sömürgecilik (Dünyanın Sömürgeleştirilmesi) Faaliyetleri: Modern Avrupa'da endüstriyel devriminin gelişimi batının yeni pazarlara, kolay ulaşılabilir hammaddeye ve ucuz işgücüne ihtiyaç duymasına yol açmıştır. Bu nedenlerle Avrupa dışında çok sayıda ülkenin kolonileştirilmesi sağlanmış ve bu ülkelerden batı ülkelerine mal ve işgücü akışı gerçekleştirilmiştir. Şirketler ve ordular; Uzak Doğu, Asya, Çin, Hint, Afrika ve İslam coğrafyasını sömürgeleştirmişlerdir. Bu sömürgeleştirme faaliyetlerinin sonucunda batıya ciddi bir sermaye akışı gerçekleşmiştir. Sonuç olarak İslam dünyası hızla batı

ülkelerinin kolonileri haline gelmiş, yer altı ve yer üstü zenginlikleri ve kaynakları talan edilmiş ve insanların zorla yerlerinden edilip köleleştirilmeleri sağlanmıştır. Bu husus, doğu medeniyetinin zenginliklerinden beslenen bir batının nasıl oluştuğunu göstermektedir (Kurt, 2008: 47).

3. Tüccar Sınıfının Ortaya Çıkışı: Maddi değerleri önemseyen, hırslı ve para kazanmak isteyen bir sınıfın doğuşunun da batı medeniyetinin gelişiminde etkili olduğu ileri sürülmektedir.

4. Haçlı ve Moğol Saldırılarının Etkisi: Haçlı seferlerinin ve Moğol istilasının yarattığı tahribat, travma, yıkılmış şehirler, kültürel tahribat, kütüphanelerin yıkılması ve gerçekleşen katliamlar, İslam dünyasındaki bilimsel ve teknolojik çalışmaları sekteye uğratmış ve İslam dünyasının gerilemesine yol açmıştır.

B. İç etmenler

1. İctihat Kapısının Kapanması: İctihat kapısının kapanmasının en önemli sonucu, İslam'ın kendisini güncellemesinin engellenmiş olmasıdır. Bu durum, özgür ve rasyonel arayışlar yerine dondurulmuş bir din anlayışını benimseme ve önceki yaklaşımların taklit edilmesi ile sonuçlanmıştır. Bu da zihinsel bir durgunluk yaratmış ve mezhep taassubuna yol açmıştır. İslam düşüncesinde taassubun gelişmesi ise İslam düşüncesinin skolastik anlayışa evrilmesi ile neticelenmiştir. Karen Armstrong'a göre 13. yüzyılın ilk yarısından sonra İslam dünyasına yönelik gerçekleşen saldırılar sonrasında içe kapanma eğilimi güçlenmiştir (bkz. Kurt, 2008: 56). Kurt, içtihat kapısının kapatılmasının Moğol saldırılarından daha önce başladığını dolayısıyla gerilemede Moğol istilasının temel faktör değil sadece tali bir etken olduğunu ileri sürmektedir.

2. Dini Zihniyet Problemi ve Medreselerin Bozulması: Bu başlık altında birden çok gelişmeyi vurgulamak mümkündür. İslam toplumlarında dünyaya önem vermeyen din anlayışının gelişimi, diğer bir ifade ile tevekkül ve kaderci anlayışın gelişimi, dinsel zihniyet alanında ciddi bir kırılma yaratmıştır. Diğer bir husus ise, daha önceden var olan dini toleransın yerini, dini taassuba bırakmasıdır. Üçüncü bir gelişme de dini içtihatların engellenmesidir.

İctihat kapısının kapatılması sonuç olarak taklitçi bir anlayışın gelişimini sağlamıştır. Mezhep taassubu ve devletlerin mezhep tercihleri de gelişmeyi engellemiştir. 16. yüzyıldan itibaren bozulma medreselere de sıçrayarak, özgür düşüncenin ve tartışmanın yerini skolastik anlayışa terk etmesine yol açmıştır. Akabinde bilgi üretim merkezleri kan kaybetmeye başlamış, analiz ve senteze

dayalı rasyonel yaklaşım ve bilimlere ilgi azaldıkça da medreseler üretkenliğini yitirmiştir. Özellikle 16. yüzyılın sonlarına doğru pozitif bilimlerin, medreselerin müfredatından çıkarılması ile bilimsel alandaki geri kalmışlık arasında bir ilişki kurulabilir.

3. İslam Dünyasında Burjuvazi Sınıfının Gelişmeyişi: Batı dünyasında yaratıcı ve yenilikçi bir sınıf olarak teşekkül eden endüstriyel sınıfın İslam dünyasında bu dönemlerde ortaya çıkmamış olması gelişmeyi engellediği varsayılmaktadır.

4. Siyasi İstikrarsızlık: İslam dünyasında yaşanan iç kargaşalar, çatışmalar, savaşların sonuçları ve siyasal iktidar sorunları, İslam toplumunun gerilemesinde iç politik unsurlar olarak etkili olmuştur (Kurt (2008: 47-68).

Sosyal bilimcilerin İslam toplumlarının gerilemesinde etkili olan temel nedenleri, iç ve dış nedenler başlıkları altında ele almaları yaygın karşılaşılan bir durumdur. Geri kalmışlık sorunsalını iç nedenler başlığı altında ele alanlar genelde toplumun geri kalmışlığını; toplumun sosyo-kültürel, dinsel ve zihinsel yapısı üzerinden çözümlenmektedirler. Dışsal faktörler kategorisinde ise, toplumların dışında ortaya çıkan ve toplumlarının gelişimini, düzenini ve istikrarını olumsuz olarak engelleyen dış unsurlar ele alınmaktadır.

İçsel yaklaşımı savunanlar genelde iki gruba ayrılmaktadır. Bu gruplardan ilki, iktisadi geri kalmışlığı İslam dini ile açıklamaya çalışmaktadırlar. Diğer bir ifade ile bu grupta yer alanlar gelişmemişlik sorununun kökeninde, İslam dinini görmektedirler. Ernest Renan, bu yaklaşımın öncü isimlerinden en dikkat çekenini oluşturmaktadır. Renan, diğer dinlerin yanı sıra İslam dininin de özgür araştırma yapmaya karşı olduğunu ileri sürmüştür.

Weber'e göre de, Çin ve Hindistan'da (dinsel yapılar nedeniyle) olduğu gibi İslam toplumlarında da kapitalizmin gelişimi mümkün olmamıştır. Ona göre İslam dininde kapitalizmin gelişimini engelleyen üç temel neden bulunmaktadır.

a. İslam dininin savaşçı/cihatçı yapısı. Ona göre, İslam dini özellikle fetih ruhu ve savaş ahlakını içermesi nedeniyle kapitalizmin gelişimine olanak tanımamaktadır.

b. İslam dininin sufilik yapısı: İslam'ın diğer bir niteliği olan kaderci ve öte dünya yönelimli içeriği İslam'ın kapitalist ruhunun gelişimini engellemiştir.

c. İslam devletlerinin/imparatorluklarının despotik ve baskıcı yapısı: Bu faktör nedeniyle de İslam toplumlarında mülkiyet haklarının gelişimi engellenmiş ve dolayısıyla kapitalist birikiminin de ortaya çıkması mümkün olmamıştır (Kurt,

2008: 43-44). Bu, aynı zamanda İslam toplumlarının patrimonyal bir nitelik arz ettiğini belirtmiş olmaktadır. Patrimonyal yapı, tüm alanları denetim altında tutan yapısının özelliği nedeniyle özgür alanların oluşumunu engellemiş olmaktadır. Weber'in Müslümanlar hakkındaki yargısı genelde; ganimet, cinsel ve fetih arzularını tatmin etmek için disiplinli savaşçılardan oluşan bedevi bir dini topluluk şeklindedir. Ona göre İslam dini de, bir anlamda hazcı ve savaşçı bir ahlak biçimini (bkz. Kurt, 2008: 40) barındırmaktadır.

Geri kalmışlığın İslam dini ile ilişkisi olmadığını savunan kimi sosyal bilimciler de dikkatleri dinin dışındaki içsel faktörlere çekmektedirler. Örneğin Ülgener, İslam toplumları ve Türk toplumunun ekonomik gelişmemişliğini, içsel faktörlerden olan İslam dini ile değil, toplumun zihniyet kalıplarıyla açıklamıştır. Bir anlamda O, İslam toplumlarının tarihsel gelişimini etkileyen farklı din yorumlarının ortaya çıkmasında etkili olan sosyo-ekonomik ve kültürel değerlerin önemini vurgulamıştır. Ülgener İslam'ı, ticaret aktivitesini teşvik eden veya ticareti özendiren bir din olarak tanımlamaktadır. Ülgener'e göre Weber'in iddia ettiği gibi İslam dini, feodal bir yapı önermemektedir. İslam dini, şehirliler tarafından benimsenmiş şehirli bir din niteliği taşımaktadır. Bundan ayrı olarak Ülgener'e göre peygamberin Medine'de de uygulamaya çalıştığı ekonomik modelin; ticaret ve alışveriş üzerinde tüm sınırlamaları ve müdahaleleri yasaklayan serbest pazar ekonomisi niteliğini taşımaktadır. Bu nedenle Ülgener'e göre İslam'ın öngördüğü ekonomik model, serbest piyasa ekonomisidir. Bu çerçevede Ülgener İslam dininin; çöl, bedevi ve savaşçı içerikte sunulmasını ve tanımlanmasını doğru bulmamaktadır (Anzavur, 2002: 287-296).

Ülgener, İslam toplumlarının geri kalmasında etkili olduğunu düşündüğü "bir lokma bir hırka" şeklinde özetlenebilecek yaklaşımın sonraki dönemlerde gelişen dinin yanlış bir yorumu olduğunun altını özellikle çizmektedir. Ülgener, İslam dininde ve İslam tecrübesinin ilk dönemlerinde; çok çalışma ve disiplinli çalışma, dünya malı için çalışma ve servet biriktirme gibi ekonomik gelişmeyi teşvik eden unsurların oldukça fazla olduğu kanaatindedir. Bir anlamda Weberyen açıklama biçiminde olduğu gibi Protestanlığın batıda gelişimine katkıda bulunduğu ekonomik gelişmenin bir benzerinin, İslam dininin de kendi bünyesinde barındırdığı ve bu nedenle İslam dininin ekonomik gelişmeye yol açacak potansiyeli taşıdığı belirtilmektedir. Sonuç olarak Ülgener, İslam toplumlarının geri kalmalarının nedeni olarak gerçek İslam'ı değil, İslam dinin yanlış yorumunu görmektedir. Bu yanlış anlama veya yanlış uygulamaların nedeni olarak da sonradan gelişen yanlış dini anlayışlar olarak ortaya çıkan bazı tasavvufi yaklaşımları ve kişileri göstermektedir (Uyanık ve Akkaş, 2016: 55-56; Özkiraz, 2007). Gelner de, Weber'in batı kapitalizminin gelişiminde rolü

nedeniyle vurguladığı “püriten” değerlerin birçoğunun, İslam dininin de vazettiğini ileri sürer. Aynı şekilde Alataş, Weber’in Protestanlık ahlakının temelinde gördüğü; dürüst ve samimi çalışma, kendini doğrudan tanrıya karşı sorumlu görme, tutumlu olma ve akılcı edimde bulunma gibi değerlerin İslam dininde de güçlü bir şekilde temsil edildiğini savunur (Bkz. Anzavur, 2002: 289-290).

Weber’in, modernleşmenin temel dinamiği olarak gördüğü rasyonelleşme/akılcılaştırma faktörü de, içsel faktörler kategorisi içerisinde ele alınabilir. Weber, rasyonel düşünce biçiminin ve rasyonel hukukun varlığı ile kapitalist gelişme arasında bir ilişki öngörmektedir. Bu çerçevede batı toplumları dışındaki coğrafyada kapitalist modelin veya ekonomik gelişmenin gerçekleşmemesinin temel bir öncülü, bu ülkelerin bu içsel dinamikten yoksun olması ile ilişkilidir.

Fazlurrahman, Müslüman toplumlarda, ekonomik kazanç ve zenginliğin olumlu olarak görüldüğü ancak ortaçağda dünyevi olana karşı olumsuz bir tavır takınan öbür dünyacı ve zühtçülük anlayışının geliştiğini ileri sürmüştür. Geri kalmışlığın bu nedenle yeni gelişen bu durum ile ilişkili olduğunu vurgular. Ona göre mistik anlayışının gelişimi, çürümenin belirgin bir aracı olmuştur. Afgani, Abduh ve Reşid gibi İslam modernistleri de, İslam’ın rasyonel ve dünyacı bir özünün olduğunu ve bu nedenle geri kalmışlıktan kurtulabilmek için İslam’ın bu geleneksel yorumunun irrasyonel dünyasından kurtulmak gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Taklit ve tasavvuf anlayışları yerine Kuran’ın rasyonel ve akılcı yorumunun benimsenmesi gerektiği belirtilmiştir (Anzavur, 2002: 290-291).

Said Halim Paşa da, İslâm dünyasının geri kalmasını önemli ölçüde; Müslüman toplumların İslam öncesi kültüre olan bağlılıkları, batı dünyasında ortaya çıkan gelişmeleri zamanında izleyememeleri, yanlış batılılaşma çabaları veya batı taklitçiliğine indirgenen yanlış modernleşme eğilimleri, eğitim-öğretim alanındaki gerilik, dini-ahlaki alanda yaşanan yozlaşma ve çözümler ile açıklamaktadır. Ona göre Müslümanların İslam öncesi geleneklerin etkisinde kalmaları ve yanlış batılılaşma veya batı taklitçiliğine indirgenen yanlış modernleşme anlayışı, İslam dininin doğru anlaşılmasını engellemiş ve Müslümanların geri kalmasında etkili olmuştur. Said Halim Paşa’ya göre, İslam dini gelişmeye engel değildir. Dahası Ona göre İslam dini gelişmek için bütün unsurları bünyesinde barındırmaktadır. Sonuçta O, Müslümanların İslam dinini doğru anlayamadıkları için ilerleyemedikleri kanaatinde (Alperen, 2019).

Avrupa ülkelerinde endüstriyel gelişmenin ortaya çıkmasında (ilerlemenin gelişimsel bir kümülatif süreci izlediği, burjuvazi ve orta sınıfın varlığı) kuvvetli

bir “burjuvazi sınıfın” diğer bir ifade ile müteşebbis bir sınıfın/ruhun teşekkül etmesinin etkili olduğunu belirten Tütengil de, az gelişmiş ülkelerin endüstriyel gelişme için gerekli olan tohumu almak yerine (fabrika kurmak v.b) meyveyi almayı seçen ülkelerin de gelişemediğini ileri sürmüştür. Ona göre her ne kadar batı ülkelerinde sanayi devriminin gelişiminde burjuvazi sınıfının teşekkülü etkili olmuşsa da, diğer ülkelerin gelişimi için bu sınıfın teşekkülü zorunluluk teşekkül etmez. Bu nedenle ona göre, az gelişmiş toplumların gelişimi için burjuvazinin ortaya çıkışı mutlak bir koşul değildir (Tütengil, 1962: 152-160). Tütengil, Müslümanlık-gelişme konusunda şunları ifade etmiştir:

“Az gelişme ile Müslümanlık arasındaki münasebet nedir? Başlangıçtan XI. Yüzyıla kadar Müslüman ülkelerdeki ilerlemeyi İktisadî ve İçtimaî durumla izah edebiliriz. Bundan sonra gelişmenin yavaşlaması- dahi, hattâ durmasındaki kabahati yalnız dine yüklemek doğru olmaz. Zira, tarihî gerçekler, İktisadî ve İçtimaî şartlar Müslümanlığın değişik biçimlerde yorumlanmasına sebep olmuştur. İktisadî yönden gelişmiş bir çevrede Müslümanlık ilerlemeye yardım eden bir biçimde yorumlanırken fakir ülke ve zamanlarda Müslümanlık, yanlış ve gelişmeyi engelleyici bir yorum bulmuştur. Bunun bir sonucu olarak da, engelleyici bir yoruma kavuştuğu ülkelerde ve zamanlarda cemiyetlerin ilerlemesine çeşitli yollardan engel teşkil eden bir din halini almıştır. Sözün kısası, Müslüman ülkelerin geri kalışı dine tesir etmiştir, yoksa bizatihi din bu ülkelerin geri kalışında âmil olmamıştır” (Tütengil, 1962: 156).

Görüldüğü gibi çok sayıda sosyal bilimci gelişmemişlik sorunsalının temelinde İslam faktörünü görmekten çok yanlış din anlayışlarının etkili olabileceği hususuna dikkat çekmişlerdir. Tütengil ise, İslam dininin toplumların geri kalmasında etkili olmaktan öte ülkelerin geri kalmasının din üzerinde olumsuz bir şekilde etkili olduğunu ileri sürmüştür.

Dışsal faktörler kategorisinde de toplumun dışında gelişen ve toplumun gelişimini olumsuz olarak etkileyen unsurlar ele alınmaktadır. Maxime Rodinson ve Samir Amin gibi bağımlılık okulunun veya dünya sistemi yaklaşımının temsilcileri dışsal yaklaşıma örnek olarak verilebilir. Özellikle Rodinson, İslam dünyasında rasyonel bir iktisadın ve modern bir kapitalist sistemin gelişmeyişinin nedeninin, ne İslam’ın vazettiği değerler ile ne de İslam dünyasındaki içsel gelişmelerle ilgili olduğu kanaatinde. Ona göre, geri kalmışlık dışsaldır ve bu nedenle dışsal faktörlerle açıklanmalıdır. İslam, ona göre ticari aktivitelere olumlu yaklaşmaktadır. Yasaklanan ticari etkinlikler ise dürüst ve güvenilir bulunmayanlardır. Ancak Kur’anı, bir ekonomi kitabı olarak görmemek gerektiğini belirtir. İslam dini, kapitalizme karşı olumlu ve olumsuz bir yargı

içermez. İslam kaderciliği de onaylamaz. İslam bireylerden dünya hayatına ilişkin eylemde bulunmasını salık verir. Hadislerde de ticaretten övgüyle bahsedildiği ve ticari aktiviteleri teşvik ettiği belirtilmektedir. Rodinson, İslam toplumunda Müslümanların ticaret ve üretimi rasyonel temelde yaptıklarını ileri sürer. Ona göre İslam dünyasında batı dünyasına benzer bir ekonomik gelişmişliğin/modern kapitalizmin ortaya çıkmamasının temel nedeni, İslam toplumunda var olan tecimen ve finansman sermayesinin "endüstriyel sermayeye" dönüşmemesidir. Ona göre bu sermaye biçiminin gelişmemesinin temel nedeni, Moğol istilasının ekonomik ve siyasal alanda yarattığı sonuçlar ve Avrupa'nın emperyalist tutumudur. Bir anlamda ona göre gelişmemişlik sorunu bir dışsal sorundur. İnalçık ve Labib de Rodinson gibi, İslam toplumlarında "ticaret yapan kapitalist bir tüccar sınıfın" varlığına rağmen batıdakine benzer bir ekonomik gelişmişliğin ortaya çıkmadığını, bunun nedeninin devletin ekonomik alanda yaptığı müdahalelerin etkisi olduğunu ileri sürmektedirler (Anzavur, 2002: 289-293). Rodinson'a göre Müslümanların yoksul olmalarının nedeni sahip oldukları dinleri nedeniyle değildir. Çünkü O, İslam'ın hiçbir zaman tembelleği öğütmediğini ve bu nedenle geri kalmışlığın temelinde siyasal engeller ve Avrupa emperyalizminin olduğunu ileri sürer (Kurt, 2008: 52).

II. Fuat Sezgin'in İslam Dünyasının Gerilemesine İlişkin Görüşleri

Sezgin, "İslam Medeniyetinin Donuklaşmasının Sebepleri Meselesi" (2002) başlıklı makalesinde, Müslümanların ilmin veya bilimsel düşüncenin gelişmesindeki rolü konusunda üniversitelerde verdiği konferanslarında en çok karşılaştığı sorunun, İslam medeniyetinin donuklaşması/gerilemesinin nedenleri alanında yoğunlaştığını belirtmektedir. Bu nedenle İslam dünyasının geri kalmışlığı veya donuklaşması sorunu, Sezgin'in de sıklıkla karşılaştığı ve aynı şekilde kendisinin de zihnini uzun bir süre meşgul ettiği bir sorun olmuştur.

Sezgin'in yaptığı çalışmalara bakıldığında, ağırlıklı olarak İslam dünyasındaki bilim ve teknoloji alanındaki gelişmelere odaklandığı görülmektedir. Diğer bir ifade ile Sezgin, aslında İslam toplumlarının duraklamasına yol açan nedenler üzerine odaklanmak yerine İslam dünyasında yapılmış çalışmaları gün yüzüne çıkarma ve bunları ortaya koyma mücadelesini verdiği gözlemlenmektedir. Oluşan bu külliyat sayesinde İslam dünyasındaki bilim ve teknoloji alanlardaki gelişmişlik düzeyi çok kolay bir şekilde anlaşılacaktır.

Sezgin, İslam dünyasında bilimsel faaliyetlerin 9. yüzyıl ile 15. yüzyıl arasında büyük bir gelişme kaydettiğini, 15. yüzyıldan sonra hızını kaybettiğini, 16. yüzyıldan sonra da duraklamaya başladığını ve 17. yüzyılda da bilimsel

üstünlüğünü batı medeniyetine kaptırdığını ileri sürmüştür. Sezgin, ağırlıklı olarak İslam dünyasının bilim ve teknoloji alanında kaydettiği başarıları ve bu alandaki çalışmaları ortaya koymak suretiyle İslam medeniyet tarihi disiplinine ciddi katkılar yapmıştır. Sezgin'in çalışmalarında İslam medeniyetinin özellikle matematik, astronomi, geometri, fizik, kimya, tıp, coğrafya, felsefe gibi pozitif bilim alanlarında kaydettiği gelişmeler ve bu gelişmelerin batı medeniyetinin doğuşu üzerindeki etkisi yoğunluklu olarak ele alınmıştır.

Sezgin'in çok farklı alanlarda çalışmalar yapması son derece önem arz etmektedir. İslam dünyasındaki gelişmelere odaklanması, başarının gelişiminde etkili olan nedenlerin/dinamiklerin bilinmesini gerekli kıldığı gibi duraklama döneminin de anlaşılmasına katkı sunabileceği düşünülmektedir. Çünkü belirli tarihsel dönemlerde bilim alanında gelişkin bir medeniyet yaratan bir toplumun sonraki dönemlerde duraklama dönemine girmesinin nedenlerinin belirlenmesi, başarılı olma dinamiklerinin de bilinmesini gerekli kılmaktadır. Burada önemli olan husus, geri kalmışlık veya duraklama sorununun, o döneme ilişkin yaşanan bazı iç ve dış tarihsel gelişmelerle (sosyal, siyasal, coğrafik, demografik, ekonomik v.b.) ilgili olduğudur. Konu ile ilgili yapılabilecek olan tespitlerin, duraklamanın nedenlerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sunacağı bir gerçektir. Örneğin en azından, İslam dünyasının geri kalmışlığını İslam dini ile açıklamanın doğru bir yaklaşım olamayacağıdır. Çünkü İslam dünyasında, belirli tarihsel aralıklarda gelişkin bir medeniyet yaratılırken de insanların Müslüman mensubiyetleri söz konusu idi. Aynı şekilde duraklama dönemine girilince de İslam dini egemen bir din yapısını/konumunu devam ettirmekteydi. Bu nedenle geri kalmışlık veya duraklama sebepleri olarak asıl nedenin din dışındaki faktörlerde – ancak dinsel düşünce tarzındaki değişimin istisnai bir durum teşkil edebileceği- aranması gerektiği sonucuna varılmaktadır.

Sezgin de, İslam dünyasının duraklamasının nedeni olarak İslam dinini gösteren yaklaşımları doğru bulmamaktadır. Diğer bir ifade ile ona göre duraklama veya donuklaşmanın başat faktörü İslam dini değildir (Sezgin, 2008; 172; Sezgin, 2002). Sezgin kendisiyle yapılan bir röportajda konuya ilişkin olarak şunları ifade etmiştir: “İslam dünyasının gerileme nedeni olarak din gösteriliyor. Bu konuda ne dersiniz? Hayır, katiyen. Eğer öyle olsaydı kabul etmek zorunda kalırdım. Ama öyle değil. Din bilimi teşvik etti. Bugün Müslümanlara düşen görev tarihlerini çok iyi bir şekilde ortaya koymak. Gerileyişin nedeni din değildir. Başka tarihi sebepler var. Müslümanları yanlış düşünce ve kompleksten kurtarmak lazım” (bkz. Saygılı, 2019: 25).

Fuat Sezgin'e göre İslam toplumu, üst düzeyde bir medeniyet yaratacak tüm unsurları ve dinamikleri bünyesinde barındırmaktadır. Bu nedenle Sezgin'in çalışmaları, İslam medeniyetinin kaydettiği başarının veya İslam medeniyetinin bu alanda ulaştığı seviyenin bilinmesi açısından büyük bir önem arz etmektedir. Sezgin, çalışmalarında gelişkin bir İslam medeniyetinin gelişmesinde diğer medeniyetlerin etkilerinin (Hint, Yunan, İran gibi) önemine de dikkat çekmektedir. Ona göre İslam dünyası diğer medeniyetlerden aldıklarını geliştirerek batı dünyasına aktarmıştır. Bu nedenle Ona göre, batı medeniyeti gelişimini İslam dünyasındaki çalışmalara borçludur. İslam medeniyetinin batıya olan bu transfer rolü, 18. yüzyılın sonlarına kadar sürmüştür (Sezgin, 2011: 92-94).

Fuat Sezgin batıdaki bilimsel ve teknolojik gelişmelerin kökeninde İslam dünyasındaki çalışmaların olduğunu belirtmiş ve buna ilişkin görüşünü, "Batı medeniyeti, İslâm medeniyetinin çocuğudur. Bilimler Eski Mısır, Babil, Yunan, İslam ve Avrupa yolunu takip etmiştir. Batı bilimi olarak sunulanlar, İslam bilimlerinin devamıdır" (Saygılı, 2019: 2) şeklinde ifade etmiştir.

Sezgin'e göre bilim ve teknoloji insanlığın ortak mirasıdır. Bu nedenle bilimsel ve teknolojik gelişmelerin tek bir medeniyet parantezine alınması doğru bir yaklaşım değildir. Ona göre tarih boyunca her medeniyet uygarlığın gelişmesine katkı yapmış ve zamanı geldiğinde de bayrağı başka medeniyetlere teslim etmiştir. Bu nedenle ona göre her hangi bir medeniyet, tek bir kültüre veya topluluğa has kılınamaz. Sezgin bu yaklaşımı ile medeniyetler arasındaki etkileşime dikkat çekmiş olmaktadır. Ona göre, bir medeniyet sadece bir topluluğun/ulusun çabasıyla ileriye taşınan veya bir milletin tekelinde gerçekleşen bir gelişme olmaktan çok birden çok sayıda ulusun veya milletlerin müşterek çalışmaları, katkıları ve etkileşimleri ile ortaya çıkan ortak bir eserdir (Saygılı, 2019: 14). Sezgin'in konuya ilişkin bazı açıklamaları şu şekildedir:

"Ben medeniyet tarihini bir bütün olarak kabul ediyorum. .... Bizler, Yunanlılar ve bugünkü modern Avrupalılar modern teknolojiyi geliştirmişlerse başka bölgelerde yaşayan insanların da bu süreçte katkısı vardır. Ben, bilimler tarihine böyle bakıyorum. Bilimler tarihinin gelişmiş safhalarında, insanlığın büyük ve müşterek tarihinden öğrendiğimize göre Babillileri, Çinlileri, Hintlileri, Mısırlıları da buluyoruz. Yunanlıları da... Bu böyle geliyor (Turan, 2010: 41). Konuya ilişkin bir başka ifadesi de şu şekildedir: "Müslümanlar, öncüllerinden her şeyden önce Yunanlılardan, bir dereceye kadar Babilonyalılardan, Sasani İranlılarından ve Hintlilerden aldıkları bilimlerini geliştirdiler. Yeni bilimler ortaya

koydular. Avrupalı ardılları tarafından geliştirilecek bilimlerin yollarını döşediler veya ilk kılavuzlarını hazırladılar” (Sezgin, 2012:121).

Sezgin sonuç olarak, İslam dünyasının duraklamasına büyük kültürlerin veya medeniyetlerin kaderleri olarak bakmak gerektiğini dile getirmektedir. Ona göre, medeniyetler zamanı geldiğinde, kendi konumlarını ve yükselişlerini, gelişiminde katkıda buldukları başka medeniyetlere devrederler. Konuya ilişkin olarak şunları söylemektedir.

“Bilimlerin, yaklaşık 800 yıl boyunca kalkınma halinde olduğu İslam dünyasında gücünü kaybetmiş olmaları ve yaklaşık 500 yıl önce ulaşma yolu buldukları Avrupa’da etkilerine devam edebilmeleri ve burada iklimsel ve ekonomik koşulların yaratıcılığın süregelen şekilde devam ettirilebilmesinde daha elverişli olduğu görüşü gerçeğe çok da ters değildir. Yarıçapı sürekli genişleyen bu en yeni kültür dairesinde, öncülerden alınan bilimsel miras büyük bir hızla gelişmeye devam ediyor” (Sezgin, 2008: 179). Medeniyet değişimini son derece normal veya olağan olarak tanımlayan Sezgin, bu durumu şöyle ifade etmiştir: “...Medeniyetler, zamanı geldiğinde buldukları konumu, yüklenişlerini kendilerinin hazırladığı ardılı olan medeniyete vermek zorundadır.” (Sezgin, 2010: 258).

Sezgin’e göre (2016: 14-15), İslam dünyasındaki bilimlerin Avrupa’ya ulaşması 3 şekilde gerçekleşmiştir.

1. Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında gerçekleşen kültürel temas yoluyla taşınması: Ona göre özellikle 10. yüzyılın sonlarına doğru Barcelona civarında Pazar yerlerinde Müslümanlar ile Hristiyan din mensuplarının temasları bu süreçte etkili olmuştur. Arap rakamlarının, Papa Siver II sayesinde Avrupa’ya sokulması gibi.

2. Sicilya ve Güney İtalya üzerinden Avrupa’ya taşınması: Özellikle İslam dünyasında tıp alanındaki bazı çalışmalar Avrupa’ya bu yol üzerinden taşınmıştır. Costantinus Africanus adındaki bir Cezayirli (1015-1087) Arap dünyasında bulunan tıp alanındaki çalışmaları Salerno şehrine götürmesi ve oradan Avrupa ülkelerine yayılmasındaki öncü rolü gibi.

3. Bizans üzerinden Avrupa’ya taşınması: Bu güzergah üzerinden kitaplar, çeviriler, orijinal çalışmalar, aletler, haritalar gibi çalışmalar batıya taşınmıştır.

Sezgin’e göre Avrupalılar, İslam dünyasındaki gelişmeleri yaklaşık olarak 10. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve özellikle İspanya üzerinden almışlardır. Bu bilgi ve teknoloji transferi de yaklaşık olarak 16. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Batılılar da, 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar olan bu süreçte ortaya koydukları gelişmelerle hem üstünlüğü ele geçirmişler hem de büyük bir gelişme kaydetmişlerdir.

Sezgin, İslam dünyasının geri kalmışlık sorunsalını önyargılı yaklaşımlar içerdiği gerekçesiyle oryantalist bir bakış açısının dışında açıklamaya çalışmıştır. O, İslam toplumunun 16. yüzyıla kadar gelişmeye devam ettiğini, 16. yüzyıldan sonra duraklama aşamasına geçtiğini ileri sürerek, bu nedenle sorunu “geri kalmak” olarak değil “donuklaşma” veya “duraklama” şeklinde kavramsallaştırmıştır. Haklı olarak uzun bir dönem gelişmişlikte zirve yapmış İslam medeniyetinin “geri kalmış” şeklinde kategorize edilmiş olmasının bu medeniyetin kaydettiği tüm başarı ve kazanımların üstü örtülme kaygısı taşıyabileceği muhtemeldir. Bu nedenle sorunu, “İslam toplumu niçin gelişmedi” şeklinde formüle etmek ile “İslam toplumu niçin donuklaştı veya geriledi” şeklinde oluşturmak birbirinden oldukça farklıdır. Sonuç olarak 16. yüzyıla kadar önemli gelişimler kaydetmiş ve sonraki yüzyıllarda batı medeniyetinin gerisine düşmüş İslam medeniyeti için yanıtı aranılacak olan soru “ İslam toplumunun niçin duraklama çağına girdiğidir?”.

Sezgin’e göre İslam dünyasında bilimsel gelişmelerin bu denli yüksek olmasının nedeni; bilgiye verilen ehemmiyet, eleştirel/tenkit yaklaşımının varlığı, olgular arasında nedensellik ilişki arayışı, tekâmül düşüncesinin varlığı, gözlem, deney ve tecrübeye verilen önemdir (Küçükparmak, 2019; Kenan, 2003).

Sezgin, akademik yaşamı boyunca İslam dünyasının duraklaması veya gerilemesi probleminin sürekli kendisini meşgul ettiğini belirtmiş ve bu sorunun yanıtının da çok kolay olmadığını ileri sürmüştür. Bu yöndeki bir soruya; “Bunu çok izah edemeyeceğim. Bu oldukça zor akademik bir problem. Ama şu kadarını söyleyeyim. Bütün medeniyetler muazzam, muayyen bir gelişmeden sonra ihtiyarlıyorlar. Muhtelif sebepler ortaya çıkıyor” demiştir (Korkmaz, 2009: 201). TÜBA’daki konuşmasında da duraklamanın ve gerilemenin nedenleri konusunda şunları ifade etmiştir. “Bütün geçmiş büyük uygarlıklarda olduğu gibi İslam uygarlığı da politik, jeopolitik ve iktisadi koşullarla 16. yüzyıldan itibaren bir yıpranma çağı içine girdi. Uygarlık bayrağını taşıyacak ardılı kendisi geliştirmişti: Şimdi o uygarlığın bugünkü ve yarınki kuşakları bu ardılın başarısı önünde aşağılık ve yabancılık duygusuna düşmeden ondan süratle öğrenmek, ona ulaşmak gerçeğiyle karşı karşıya bulunuyor” (Bkz. Korkmaz, 2009: 201)

8. yüzyıl ile 16. yüzyıl arasında gelişkin bir medeniyet yaratmış olan İslam dünyası o halde niçin durakladı? Sezgin, İslam dünyasının duraklamasının nedenlerini birden çok faktörle açıklama çabası içerisinde olmuştur. O,

Müslüman toplumların duraklamasının ve geri kalmasının nedenlerine ilişkin görüşlerini ağırlıklı olarak “İslam’da Bilim ve Teknik” adlı kitabında analiz etmektedir. Sezgin bu duraklama sürecine girmenin önde gelen nedenleri olarak; İslam dünyasına yönelik gerçekleşen Haçlı Seferlerini (1095-1291), Moğol istilalarını (613-1216), batı dünyasında gelişen coğrafi keşiflerin (Amerika’nın ve Ümit burnunun keşfedilmesi) İslam dünyasında yol açtığı ekonomik ve siyasal zaafiyetleri, İspanya ve Portekiz’in kaybedilmesini, kâğıt üretimindeki coğrafi değişiklik ve İslam dünyasında makine tasarımlarına karşı engelleyici yaklaşımların varlığını belirtmektedir (Sezgin, 2008: 178-179). Bu faktörlerin yol açtığı sonuçlar kısaca şu şekilde açıklanabilir:

1. Haçlı Seferleri

İslam dünyasına yönelik gerçekleşen haçlı seferlerinin, İslam toplumunun geri kalması veya duraklaması üzerinde etkili olduğu çok kişi tarafından kabul görmektedir. Braudel de, İslam dünyasının denizlerden uzaklaşıp karaya hapsedilmelerinde ve açık denizlere ulaşmalarının güçleşmesindeki etkileri sebebiyle haçlı seferlerinin İslam dünyasının gerilemesi üzerinde etkili olduğunu ileri sürmüştür (bkz. Kenan, 2003: 76).

Fuat Sezgin de, 1095 yılından 1291 yılına kadar süren haçlı seferlerinin bir yandan İslam dünyasının kentlerinin, merkezlerinin ve bilimsel gelişmelerinin tahrip edilmesine yol açtığı öte yandan da batılıların yerleştikleri veya yerli halk ile temas ettikleri bölgelerdeki gelişmelerin batıya transferinin sağlanmasına katkı sunduğunu ileri sürmüştür. Diğer bir ifade ile haçlı saldırıları nedeniyle İslam dünyası her yönüyle tahrip olurken aynı zamanda birçok bilim ve teknolojik gelişme batıya transfer edilerek batıdaki gelişmenin tohumları atılmıştır. Örneğin batıda ortaya çıkan üniversite kurumunun, haçlı seferleri esnasında İslam toplumundaki Medrese modelinden ilham alınarak geliştirildiği belirtilmektedir. Hiç kuşkusuz Avrupalıların haçlı seferleri esnasında İslam toplumlarından ele geçirip batıya taşıdıkları yapılar, çalışmalar, haritalar ve eserlerin batı medeniyetinin gelişiminde etkili olduğu bir gerçektir (Sezgin, 2008: 86; Kenan, 2003; 73).

2. Moğol İstilaları

Moğol saldırıları sonucunda birçok bilim/ilim merkezleri ve teknolojik merkezler tahrip olmuş, bu da İslam dünyasındaki gelişmelerin hızını kesmiştir. Tahrip edilen bu merkezlerin arasında Halife Me’mun’un sekizinci yüzyılın başlarında Bağdat’ta bilim faaliyetlerini organize etmek için Müslüman, Yahudi,

Hıristiyan ve Sabi dinine mensup bireylerin bir araya gelerek oluşturdukları “Beytül-Hikme” adında bir merkez de bulunmaktadır. O dönemin koşullarında bir bilim akademisi olarak görülen Beytül Hikme, Moğol istilası sırasında Hülagü Han tarafından 1258 yılında yakılmış ve bilim adamları bu durum karşısında şehri terk etmek zorunda kalmışlardır. O dönemde Beytül’l Hikme dışında başka bir bilim merkezi bulunmadığı için İslam medeniyeti o tarihten sonra bilgin ve filozof yetiştiren ortamdan yoksun kalmıştır. Sonuç olarak Moğolların, şehirleri ve kütüphaneleri yakmaları ve bunun yarattığı travmalar İslam dünyasının gelişimini ciddi anlamda sekteye uğratmıştır. Beytül’l Hikme’nin Yunan, Latin ve İran gibi medeniyetlerin eserlerinin Arapça çevirilerini bulunduran büyük bir kütüphane ve aynı zamanda bilim merkezi konumunda olduğu belirtilmektedir (Sezgin, 2008: 172; Sezgin, 2011: 91).

3. Coğrafi Keşifler

Sezgin’e göre, Osmanlı devleti zirvede iken coğrafi ve ekonomik alanda gerilemeye başlamıştır. Bu gerilemenin önemli bir nedeni, coğrafi keşiflerdir. Sezgin, İslam dünyası üzerinde olumsuz sonuçlar ortaya koyan coğrafi keşiflerden daha çok Amerika’nın ve Ümit Burnu’nun keşfi üzerinde durmaktadır. Sezgin İspanyolların, Müslümanlardan yüzlerce yıl önce aldıkları denizcilik, astronomi ve teknik bilgiler sayesinde Amerika’nın keşfini gerçekleştirdiklerini belirtmiştir. Ona göre Amerika’nın keşfi ve Portekizlerin Hint Okyanusu’nda etkili olmaları, İslam dünyasının merkezinin coğrafi konumunu yitirmesine neden olmuştur. Sezgin’e göre, coğrafi keşifler sayesinde yeni deniz yollarının keşfedilmesi, İslam dünyasında ekonomik ve politik zayıflığa yol açmış, bilimlerde duraklamanın ana sebebi olarak etkili olmuştur (Sezgin, 2008: 174-179).

Sezgin İslam dünyasındaki üstünlüğün batı toplumlarının eline geçişin nedenlerinden biri olarak, 15. yüzyılın sonlarına doğru Portekizlerin Afrika’yı dolanarak Hint Okyanusu’na yaptıkları seferleri göstermektedir. Sezgin’e göre Portekizliler geçmişte kullanılmış deniz rotaları konusunda sahip oldukları bazı bilgiler ile Arapça geliştirilmiş haritalar sayesinde Hindistan’a deniz yoluyla ulaşmışlar ve bu alanda sahip oldukları bilgiler sayesinde belli bir dönem denizcilik konusunda liderlik pozisyonunu elde etmişlerdir (Sezgin, 2008: 174). Sezgin, coğrafi keşiflerin İslam medeniyeti üzerinde yarattığı gerilemeye ilişkin şunları belirtmektedir: “16. yüzyılın ortalarından itibaren Portekizler, yüzlerce yıl İslam dünyasının sanki bir iç denizi olan Hint Okyanusu’nda egemen konuma gelmişlerdi. Hem Portekizlilerin hem de diğer Avrupalıların bu bölgedeki egemenliğiyle ve Amerika’nın keşfiyle dünyanın politik, ekonomik ve stratejik

manzarası Arap-İslam kültür çevresi aleyhine değişmiş, böylece ortaya çıkan yeni ekonomik ve askeri güç İspanya ve Portekiz’le sınırlı kalmayarak, diğer Avrupa ülkelerine de yaramış ve zamanla ağırlık merkezleri Avrupa içerisinde konumlanmış oluyordu” (Sezgin, 2008: 175).

4. İspanya ve Portekiz’in Kaybedilmesi

Sezgin, duraklamanın diğer bir nedeni olarak Müslümanların belli bir dönem hâkimiyeti altından bulunan, İspanya ve Portekiz’in kaybedilmesini göstermektedir. 11. Yüzyılın ikinci yarısında İspanya ve Portekiz’in önemli bir kısmının kaybedilmesi İslam dünyasında ciddi anlamda bir güç kaybı (özellikle siyasal, kültürel ve bilimsel olarak) olarak görülmüştür. Sezgin, İspanya ve Portekiz’in Müslümanlar tarafından kaybedilmesi sonrasında bu ülkelerdeki bilim merkezlerinin artık İslam dünyasına ait olmaktan çıkıp batı dünyasının kontrolüne girdiğini belirterek İspanya ve Portekiz’in hem politik hem de bilimsel bakımdan dünya sahnesinde ele geçirdikleri liderliğin de bu bilimsel güç kaymasıyla sağlandığını ileri sürmüştür (Sezgin, 2008: 173).

5. Kâğıt Üretim Merkezindeki Değişiklik

Sezgin, İslam medeniyetinin gelişim dönemlerinde kısmen üretilen kâğıt üretiminin İtalyanların eline geçerek yeni tekniklerle daha sofistike hale getirilip Arap pazarında hakim bir konuma yükselme sürecini anlatmaktadır. Ona göre kâğıt üretimi ilk olarak çok gelişkin olmamakla birlikte Sicilya bölgesinde, Arap egemenliğinde ortaya çıkmış ve daha sonraki dönemlerde de Ancona civarındaki Fabrona’da üretilmeye başlanmıştır. Daha sonra Haçlı seferleri dönemlerinde İtalya’ya götürülüp daha gelişkin hale getirilmiştir. (Sezgin, 2008: 177). Kâğıt üretimi ile eserlerin/yapıtların varlığı arasındaki ilişki dikkate alındığında kâğıt üretimi alanındaki gelişmelerin, bilimsel faaliyetlerle yakından ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Sonuç olarak ona göre Müslümanlar, kâğıdı diğer kültürlerden alarak geliştirmiş ve daha sonra da Avrupalılara aktarmışlardır. Akabinde de Müslümanlar kâğıdı onlardan ithal etmek durumunda kalmışlardır.

6. Makine Tasarımlarına Karşı Engelleyici Yaklaşımın Varlığı

Sezgin Müslüman toplumlarda var olan makine tasarımlarına ilişkin yaklaşımların engelleyici nitelikte olduğu hususuna dikkat çekmektedir. Burada Avrupalıların teknik alanda, İslam dünyasının teorik alanından daha önde olduklarına, teknik gelişmeleri benimseme, uyum sağlama, yaygınlaştırma ve daha sofistike hale getirme becerilerinin/kabiliyetlerinin daha yüksek olduğu hususuna dikkat çekilmektedir. Avrupalıların teknik içerimli çizimler yapma

açısından daha iyi bir düzeyde olduklarını belirten Sezgin, bu tekniksel beceri alandaki gelişkinlik sayesinde 15. yüzyılda kitap basımının daha çok geliştiğini ileri sürmüştür. Sezgin konuya ilişkin yaklaşımını; “Avrupalıların perspektif çizimden daha az ürktükleri ve bu konuda Müslümanlardan daha becerikli oldukları görünüyor” (Sezgin, 2008: 178) şeklinde belirtmektedir.

Sonuç

Pek çok sosyal bilimcinin İslam dünyasının geri kalmışlığının veya gerilemesinin nedenlerini çok sayıda değişkene bağlı olarak ele aldıkları görülmektedir. Bu kapsamda Avrupa’da gelişen Rönesans, reform, coğrafi keşifler ve endüstriyel devrimin sonuçları, batının sömürgecilik faaliyetleri, batıda yeni ticaret yollarının bulunması, İslam dünyasının batıdaki gelişmeleri takip edememesi, İslam dünyasına yönelik gerçekleşen haçlı seferleri, Moğol saldırıları, dinsel düşünce yapısında ve kurumlarda meydana gelen değişimler (medresedeki dönüşümler, tasavvufçu ve skolastik dini düşüncenin gelişimi, içtihat kapısının kapatılması v.b), İslam dünyasında endüstriyel girişimci bir sınıfın ortaya çıkmaması ve siyasi istikrarsızlık gibi unsurlar en çok vurgulanan faktörler olmaktadır. Fuat Sezgin de, Müslüman toplumların duraklamasının veya gerilemesinin nedenlerine ilişkin olarak daha çok; haçlı seferleri, Moğol istilası, İspanya ve Portekiz’in kaybedilmesi, coğrafi keşifler (Amerika ve Ümit Burnu’nun keşfi), kâğıt imalatı (kâğıt üretimindeki coğrafi değişiklik), İslam dünyasındaki makine tasarımlarına ilişkin engelleyici yaklaşımın varlığı gibi faktörleri belirtmiştir. Fuat Sezgin’in belirttiği bu faktörler daha çok gelişmenin dışsal kategorisine ilişkindir. Oysa İslam dünyasındaki gerileme nedenlerini açıklayan kapsayıcı bir modelin geliştirilmesi, gerilemenin iç ve dış faktörlerini birlikte içerecek nitelikte olmasını gerekli kılmaktadır.

Sezgin, akademik yaşamı boyunca İslam dünyasının duraklaması ve geri kalması sorunu hakkında sürekli zihnini meşgul ettiğini belirtmekle birlikte çalışmalarını daha çok İslam medeniyetindeki gelişmelere yoğunlaştırdığı bir gerçektir. O, İslam dünyasının başarısızlık veya gerileme dönemlerini değil, başarılı olduğu zirve dönemlerine odaklanmış ve bu dönemlerdeki bilimsel ve teknolojik çalışmaları ortaya koymak için çok yoğun bir çaba sergilemiştir. O, İslam dünyasının 9 ile 15. yüzyıl arasında büyük bir gelişme gösterdiğini, 15. yüzyıldan sonra da bu gelişmenin hızında bir azalmanın meydana geldiğini ve özellikle 16. yüzyıldan sonra da duraklamaya veya gerilemeye başladığını ve 17. yüzyılda bilimsel üstünlüğünü batı medeniyetine kaptırdığını ileri sürmüştür. Dolayısıyla Fuat Sezgin’in çalışmaları, İslam Medeniyetinin gelişkin olduğu dönemleri daha çok kapsamaktadır. Ona göre İslam dünyasında deney ve tecrübi

bilginin önemsenmiş olmasının, bilimsel bilgiye önem verilmesinin, olgular arasında nedensellik ilişkisinin aranmasının ve tenkit yaklaşımının benimsenmiş olmasının gelişmiş bir İslam medeniyetinin yaratılmasında etkili olmuştur.

Sezgin'in katkısı sadece İslam dünyasındaki bilim ve teknoloji alanındaki gelişmeleri ortaya koymakla sınırlı değildir. O aynı zamanda İslam medeniyetinin günümüz batı medeniyetinin gelişmesine önemli katkılar sağladığını ileri sürmüştür ve bunu çalışmalarıyla ortaya koymaya çalışmıştır. Bu çerçevede Sezgin, İslam dünyasındaki gelişmelerin çoğunun farklı yollardan batıya taşındığını ve batı medeniyetinin gelişiminde etkili olduğunu belirterek, Batı medeniyetinin gelişiminin, İslam dünyasındaki gelişmelere borçlu olduğunu ileri sürmüştür. Ancak Ona göre İslam medeniyetinin bilimler alanındaki başarıları batılılar tarafından gizlenmiş veya çarpıtılmıştır. Sezgin bu kapsamda Avrupalı bilim adamlarına atfedilen çok sayıda buluşun, İslam dünyasındaki Müslüman bilginlere ait olduğunu ileri sürmüştür. Dolayısıyla Ona göre Avrupa medeniyeti, İslam medeniyetine borçludur.

Fuat Sezgin'in amacı, İslam dünyasının niçin geri kaldığı sorunuyla doğrudan ilgilenmekten çok İslam dünyasının 16. yüzyıla kadar olan dönemde kaydettiği gelişmeleri (matematik, astronomi, kimya, tıp, coğrafya v.b) ortaya çıkarmak ve İslam dünyasının gelişmişliğini gözler önüne sermektir. Kısaca O, İslam dünyasının gelişmişliği ile ilgilenmiştir. Onun incelediği dönem açısından bir "geri kalmışlık" sorunsalı söz konusu değildir. Sezgin'in akademik yaşamı boyunca tüm çabası, Müslüman dünyasının gelişmediğini değil, batı dünyasında skolastik düşüncenin egemen olduğu ve geri kalmışlık sorununu yaşadığı dönemlerde İslam dünyasının gelişkin bir medeniyet yaratmış olduğunu ortaya koymaktır. Dahası ona göre, İslam dünyası belirli bir tarih periyodunda gelişmiş değil aynı zamanda batı dünyasındaki gelişmelere kaynaklık etmiştir. Diğer bir ifade ile 17. ve 18. yüzyılda batıdaki gelişmeler köken olarak İslam dünyasındaki çalışmalara borçludur.

Sezgin'in çalışmalarından hareketle şu iki saptamayı yapmak mümkündür:

1. İslam dünyası için kullanılan "geri kalmışlık" kavramsallaştırmasının doğru olmadığı tespittir. En azından 16. yüzyıla kadar olan dönem için böyle bir tanımın doğru olmadığını Sezgin yaptığı çalışmalarla ortaya koymaktadır. 16. yüzyıldan sonra gerçekleşen gerilemeyi de "azgelişmişlik" veya "geri kalmışlık" olarak değil "duraklama" veya "gerileme" olarak tanımlamaktadır.

2. İslam dünyasının duraklama sorunsalını, İslam dini ile açıklama çabasının geçersizliğine ilişkin olan saptamasıdır. Çünkü 16. yüzyıla kadar

birçok alanda gelişme kaydeden İslam dünyasında, din mensubiyetinde bir değişme yaşanmadığı halde, sonraki dönemlerde gerçekleşen duraklama sorununu İslam dini ile açıklamak doğru bir tutum olmayacaktır. Diğer bir ifade ile gelişkin medeniyetin ortaya çıkışında İslam dini temel bir rol oynamışken, sonraki dönemlerde gerçekleşen duraklama veya gerilemeyi İslam dini ile açıklama biçiminin tutarsız olduğu hususudur. Bu nedenle Ona göre İslam dünyasının duraklamasının nedeni İslam dini olamaz. Çünkü ona göre, yüzyıllarca İslam dünyasında bilim ve teknolojinin gelişmesinin ilham kaynağını oluşturan ve gelişkin bir İslam medeniyetinin oluşumuna katkı sunan din unsuru, gerilemenin nedeni olarak görülemez.

İslam medeniyeti tarihi alanında çok sayıda eser yazan, ömrünü bu alandaki çalışmalara ve araştırmalara adayan ve dolayısıyla İslam medeniyeti tarihine yaptığı katkılar nedeniyle dünyada saygın ve haklı bir üne sahip olan Sezgin bu alanın tartışılmaz isimlerinden biri olmuştur. Ancak Sezgin'in İslam medeniyetinin gerilemesi/duraklaması konusundaki görüşleri üç yönden kritik edilebilir:

1. İslam dünyasının gerilemesinin veya duraklamasının nedenlerini sadece dışsal faktörlerle (haçlı seferleri ve Moğol istilası, bazı coğrafi keşifler gibi) açıklamanın yeterli olmayacağı tespitidir. Burada bazı iç faktörlerden (örneğin, din ve kültür anlayışında meydana gelen değişimler gibi) söz etmek mümkündür. Çünkü bir toplumun gerilemesinin nedenlerinin sadece dışsal faktörlerle sınırlandırılması tek yanlı bir yaklaşımdır.

2. Fuat Sezgin'in gerilemenin nedenleri olarak gösterdiği etkenlerin çoğu İslam dünyasının duraklama veya gerileme dönemlerinden çok önceki dönemlerde gerçekleşen olaylardır. Örneğin, haçlı seferleri 1095-1291 yılları arasında (11. yüzyıl ile 13. yüzyıl arası), Moğol saldırısı veya istilaları 613-1216 yılları arasında ve İspanya'da Müslüman varlığının zayıflaması, 11. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir (Yaklaşık olarak 300-400 yıl sonra). Oysaki Sezgin'e göre duraklama 16. yüzyıldan sonra başlamıştır. Bu durum, gerileme sürecinde başka iç ve dış faktörlerin de sürece dâhil olduğunu göstermektedir. Burada gerilemenin nedeni olarak sadece coğrafi keşifler tek başına yeterli gözükmemektedir. Hiç kuşkusuz, Sezgin'in haçlı seferleri esnasında İslam dünyasındaki bazı gelişmelerin batıya götürülüp daha da geliştirildiği ve bunun batı medeniyetinin gelişiminde etkili olduğu yönündeki açıklamaları dikkate alınsa bile, bu durum İslam medeniyetinin gerilemesinden çok batı medeniyetinin gelişmesini açıklamaktadır.

3. Sezgin'e göre İslam dünyasının duraklaması, tüm medeniyetlerin başına gelen bir olaydır. Diğer bir ifade ile Sezgin, İslam dünyasının duraklama sürecine girmesini ve 17. yüzyıldan sonra batı medeniyetinin gelişimini, olağan bir medeniyet değişimi olarak tanımlamaktadır. Bu husus, İslam dünyasının gerilemesine veya durağanlaşmasına ilişkin sergilediği zaafın veya gelişmeyi sekteye uğratan sorunların görmezlikten gelinmesine yol açabilir. Bu da kaderci ve deterministik yaklaşımları akla getirmektedir.

KAYNAKLAR

- ALPEREN, Abdullah (2019), "Said Halim Paşa'da İslam Dünyasında Geri Kalmışlık ve Geri Kalmışlıktan Çıkış Yolları Üzerine Bir Değerlendirme", Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 14: 9-35.
- ANZAVUR, Demirpolat (2002), "Ülgener ve Geri Kalmışlık Sorunsalı", Marife 3: 285-297.
- KENAN, Seyfi (2003), "İslâm Dünyasının Duraklama Sebepleri Üzerine Ünlü Bilimler Tarihçisi Fuat Sezgin'i Dinlemek ", Değerler Eğitimi Dergisi, 1 (4): 73-98.
- KORKMAZ, Tayfur (2009), 20. Yy. İslam Bilim Tarihi Çalışmaları George Sarton Ve Fuat Sezgin Örneği, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Felsefesi Bilim Dalı İstanbul.
- KÜÇÜKPARMAK, Aykut (2019), "Fuat Sezgin'in Batı Merkezli Bilim Tarihi Eleştirisi", Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi, 6 (42): 2576-2585.
- KURT, Abdurrahman (2008), İslam ve Geri Kalmışlık Sorunu, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi 17 (2): 35-72.
- ÖZKİRAZ, Ahmet (2007), "Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Ve Geri Kalmışlık - Osmanlı' dan Günümüze Yapısal Bir Çözümleme-" İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 36: 35-59.
- SAYGILI, Serdar (2019), "Doğu ve Batı Düalizminde İslam Medeniyet Tarihinin Oksidental Düşünürü Fuat Sezgin ve Bilim Tarihi Anlayışı", Temaşa dergisi, 10:10-31.
- SEGAL, Aron (2015), İslam Dünyası Bilim'de Neden Geri Kaldı (çev. Celal Öney), Journal of History and Future 1 (1): 172-203.

- SEZGİN, Fuat (2002), “İslâm Medeniyetinin Donuklaşmasının Sebepleri Meselesi”, (çev.: Dursun Hazer), Gazi Üniversitesi Çorum İFD, I (2), 295-303.
- SEZGİN, Fuat (2008). İslam'da Bilim Ve Teknik I, (2. Baskı), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- SEZGİN, Fuat (2010), Tanınmayan Büyük Çağ: İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi (ed. Resul Turan), İstanbul: Timaş Yayınları,
- SEZGİN, Fuat (2011), “İslam'ın Bilimler Tarihindeki Yaratıcı Yerine Bir Bakış”, Adam Akademi, 1: 92-94.
- SEZGİN, Fuat (2012) “İslam, Bilim ve Teknoloji Tarihine Bir Bakış”, İslam Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar içinde, ed. Zeynep Berktaş-Tuğçe İnceoğlu, İstanbul: Timaş Yayınları.
- SEZGİN, Fuat (2014) “İslam Bilim Tarihi Üzerine Tespitler ve Oryantalist Tezler”. Söyleşi: Sefer Turan, Bilim Tarihi Sohbetleri içinde, (ed. Cüneyt Dalkıran), İstanbul: Timaş Yayınları, s. 41-42,
- SEZGİN, Fuat (2016) “Prof. Dr. Fuat Sezgin'in Açılış Dersi”. Akademik Açılış Konferansı, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 3-26.
- SEZGİN, Fuat (2018), İslam Bilim Tarihi Üzerine Konferanslar, Timaş yay. (4. Baskı), İstanbul.
- TÜTENGİL, C. Orhan (1962), “Az Gelişmenin Sebepleri”, Yirmi dokuzuncu Konferans, int.erişim, https://arastirmax.com/en/system/files/dergiler/140014/makaleler/4/1/arastirmx_140014_4_pp_152-160.pdf, s. 152-160.
- UYANIK, Zeki ve AKKAŞ, İ. (2016) “Kenarda” Kalmış “Merkezi” Bir Düşünür Portresi: Sabri Ülgener”, Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 3: 49-59.